

RENATA PRZYBYLSKA
UNIwersytet Jagielloński
KRAKÓW

BADANIA NAD POLSZCZYZNĄ MÓWIONĄ A LEKSYKOGRAFIA

W niniejszym opracowaniu zamierzam rozważyć wpływ badań nad polszczyzną XX w. mówioną na współczesną praktykę leksykograficzną w kontekście powstającego właśnie nowego *Wielkiego słownika języka polskiego* (WSJP) (por. m.in. Żmigrodzki, Bańko, Dunaj, Przybylska 2007). Rozwijane w latach 70. i 80. w wielu ośrodkach w Polsce badania nad językiem mówionym niestety straciły ostatnio na swej dynamice, jednak to, co zostało na tym polu osiągnięte, warto w jak największym zakresie przełożyć na praktykę tworzenia współczesnych słowników ogólnych języka polskiego.

Słownik powinien dokumentować stan języka w danym okresie historycznym, zwłaszcza odzwierciedlać zasób słownictwa z tego okresu i zdawać sprawę ze sposobu używania zarejestrowanych jednostek leksykalnych. Źródła do słownika powinny być oparte nie tylko na tekstach pisanych, ale i na mówionych, a może nawet przede wszystkim na mówionych, jako że każdy język naturalny podstawowo manifestuje się i istnieje w wersji mówionej, wersja pisana jest wtórna i dla manifestowania się języka niekonieczna. Nie trzeba w tym miejscu przypominać, że wiele języków dla nas egzotycznych do dziś istnieje przecież tylko i wyłącznie w wersji mówionej. Tymczasem dotychczasowe słowniki ogólne – właściwie prawie wszystkie – trzymają się w przeważającej mierze źródeł pisanych¹. Nie oznacza to oczywiście, że język mówiony jest w tych słownikach całkowicie nieobecny. Pojawia się głównie dzięki źródłom pisanim reprezentującym przede wszystkim teksty dramatu oraz partie dialogowe tekstów literackich. Taka wąska reprezentacja „mówioności”

---

¹ Nawet słowniki z założenia rejestrujące leksykę obecną przede wszystkim w języku mówionym opierają się głównie na tekstach pisanych. Dotyczy to choćby *Słownika polszczyzny potocznej* Janusza Anusiewicza i Jacka Skawińskiego (1996) i *Słownika polskich leksemów potocznych* pod redakcją Władysława Lubasia (t. I–V). W *Słowniku polszczyzny potocznej* tak autorzy piszą o doborze źródeł: „Zestaw haseł został opracowany na podstawie ponad 50 000 wypisów z wybranych pozycji książkowych, prasy, radia i telewizji i przede wszystkim – co jest szczególnie ważne – ze sporządzanych w różnych sytuacjach komunikacyjnych – zapisów żywego języka mówionego” (Anusiewicz, Skawiński 1996: 7).

jest oczywiście niezadowolająca. Co w tej kwestii można zmienić w przygotowywanym właśnie WSJP?

Po pierwsze, należy liczyć na to, że skoro WSJP będzie korzystał z Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP), to twórcy tegoż korpusu nie zapomną o języku mówionym. Z dotychczasowych informacji na temat struktury korpusu wynika niestety, że nadal dominują w nim teksty pisane². Uwzględniane są właściwie jedynie te teksty mówione, które są dostępne już w wersji pisanej, a dokładniej w wersji elektronicznej³. W grę wchodzi na przykład stenogramy przemówień sejmowych. Choć lepsze to niż nic, to jednak ten typ źródeł trudno uznać za zadowalający z punktu widzenia celu, jakim jest wiarygodna słownikowa dokumentacja żywego języka mówionego. Po pierwsze stenogramy rejestrują tylko jedną z odmian stylistycznych języka mówionego – odmianę przynajmniej z założenia oficjalną, podczas gdy istotne osobliwości żywej mowy występują głównie w odmianie nieoficjalnej, spontanicznej, używanej na co dzień w niezobowiązujących sytuacjach potocznych (por. m.in. Przybylska 1994). Po drugie – stenogramy zazwyczaj nie stanowią wiernego zapisu żywej mowy, wiele elementów dla mówionej wersji charakterystycznych jest w nich po prostu celowo pomijanych⁴. W tej sytuacji należałoby koniecznie uzupełnić korpus o autentyczne źródła mówione, zwłaszcza pochodzące z odmiany nieoficjalnej. Można by wykorzystał istniejące już, wydane w druku, wybory tekstów języka mówionego, które powstawały w różnych ośrodkach badawczych w latach 80. XX w. i później. Mam na myśli Kraków, Łódź, Katowice, Poznań (por. Dunaj 1979; Lubaś 1978, 1980; Zgólkowa 1983). Można by też poddać dygitalizacji zarchiwizowane w tych ośrodkach istniejące nagrania języka mówionego, które nie weszły do opublikowanych wyborów tekstów. Nie jest to zadanie łatwe. Ponadto należałoby w sposób planowy, oparty na wypracowanych swego czasu założeniach metodologicznych (por. m.in. Kamińska 1979; Awdiejew, Labocha, Rudek 1980; Dunaj 1981) zacząć tworzyć korpus polskiego języka mówionego, który jako swoisty subkorpus wszedłby do NKJP, ale też sam w sobie stanowiłby cenne źródło do wszelkich badań nad językiem mówionym właśnie. Jest to w moim przekonaniu bardzo pilne zadanie badawcze, które musiałoby przyjąć formę odrębnego projektu, wymagającego oczywiście sporych nakładów finansowych i organizacyjnych⁵. Jeszcze innym zadaniem

² W referacie *Narodowy korpus języka polskiego – stan prac* przedstawionym na LXVI Zjeździe Polskiego Towarzystwa Językoznawczego w Opolu w 2008 r. autorzy: Rafał Górski, Barbara Lewandowska-Tomaszczyk, Adam Przepiórkowski, Marek Łaziński podali informację, że powstający obecnie Narodowy Korpus Języka Polskiego będzie obejmował 1 mld wyrazów, w tym 30 mln (za tym tylko 3% całości) będą stanowić użycia wyekscerpowane z tekstów mówionych, w tym także pochodzących z radia i telewizji.

³ Takie postępowanie wynika zapewne głównie ze względów praktycznych i ekonomicznych. Łatwiej jest bowiem włączyć do korpusu teksty istniejące już w wersji elektronicznej niż najpierw zgromadzić teksty mówione, a potem je przetworzyć (zdygitalizować) na potrzeby korpusu.

⁴ O niepełnej wiarygodności stenogramów przekonują między innymi badania prowadzone przez Magdalenę Smoczyńską na Wydziale Polonistyki UJ, dotyczące działalności komisji sejmowej w sprawie Lwa Rywina. Porównanie istniejących stenogramów z prac tej komisji z nagraniami telewizyjnymi ujawniło liczne rozbieżności między kształtem językowym autentycznych wypowiedzi a ich stenogramowym zapisem.

⁵ O potrzebie włączenia w szerszym zakresie do słownika języka ogólnego słownictwa języka mówionego byli już przekonani projektodawcy słownika, który miał powstać w IJP PAN w latach 80.,

byłoby stworzenie korpusu tekstów mówionych z okresów wcześniejszych szeroko rozumianej współczesności, czyli od 1945 roku do połowy lat 70. XX w. Tu prawdopodobnie jedynym dostępnym źródłem byłyby nagrania dźwiękowe z archiwum polskiego radia i telewizji, jako że z tego okresu nie ma zbiorów celowo zaprojektowanych do badań naukowych żywego języka mówionego.

Dotychczasowe badania nad językiem mówionym przyniosły ważne wyniki teoretyczne, które należałoby uwzględnić w opisie słownikowym polszczyzny. Przede wszystkim chodzi o zarejestrowanie samego tego materiału leksykalnego, który jest charakterystyczny prawie wyłącznie dla polszczyzny mówionej. Już na samym etapie wyodrębniania jednostek leksykalnych można wskazać hasła z języka mówionego, których w dawnych słownikach nie było. Część z nich wymienili swego czasu w swym artykule Mirosław Bańko i Anna Kłosińska (1994), np. *znaczy/znaczy się* w funkcji wykładnika korekty w języku mówionym, inne zostały już dostrzeżone i ujęte na przykład w SWJP. Na podkreślenie zasługuje wyodrębnienie w tymże słowniku trzech klas części mowy, szczególnie często obecnych w języku mówionym: tak zwanych modulantów (np. *głównie, niestety*), operatorów metatekstowych (np. *no, że tak powiem, prawda*) i dopowiedzeń (np. *naturalnie, oczywiście, owszem*), które w dawniejszych słownikach albo były pozbawione jakiejkolwiek kwalifikacji gramatycznej, albo były włączone do niejasno zdefiniowanej klasy tzw. partykuł, albo też znalazły się co prawda w słowniku, lecz zanurzone głębiej w różnych miejscach artykułu hasłowego.

Zresztą zarówno co do wyodrębniania, jak i klasyfikacji wielu jednostek leksykalnych tego rodzaju trwają dyskusje, przy czym największy wkład w tym zakresie wnoszą obecnie prace Macieja Grochowskiego (m.in. 1986, 1997, 2008) i Jadwigi Wajszczuk (2005). Ponieważ opis tych jednostek zarówno gramatyczny, jak i semantyczny, jest właściwie *in statu nascendi*, można się spodziewać znacznej rozbudowy liczebnej tych klas gramatycznych, jak i istotnych nowych rozstrzygnięć teoretycznych. Trudno jednak zaprzeczyć, że wielu jednostek tego rodzaju badacze nie zauważyliby, gdyby nie poważnie potraktowane jako źródło do opisu leksyko-graficznego języka wiarygodne teksty mówione⁶. Tym tekstom między innymi pod takim kątem jako jeden z pierwszych przyjrzał się swego czasu Kazimierz Ożóg (1990) w swej pracy o metaleksykonie polszczyzny mówionej.

---

o czym pisał między innymi Alfred Zaręba (1988). Postulował on na przykład przeprowadzenie w tym celu wyrwykowych, choć ściśle sprecyzowanych badań własnych, godząc się jednak na rozwiązanie polowiczne: „słownictwo języka mówionego w pewnym stopniu można zarejestrować przez teksty pisane, które się na mówionym opierają. Nie jest to rozwiązanie najlepsze, ponieważ w takim [...] wypadku mielibyśmy do czynienia nie z żywym tekstem mówionym, ale wtórnie zarejestrowanym” (Zaręba 1988: 43).

⁶ W pracach M. Grochowskiego (m.in. 1986, 1997) także w przykładowych artykułach hasłowych dla tych jednostek egzemplifikacje użyć w poszczególnych znaczeniach często wyraźnie odzwierciedlają uzus w języku mówionym, zwłaszcza tam, gdzie jednostka ujawnia swe funkcje gramatyczne i semantyczne właściwie tylko w żywym dialogu, na przykład hasło *akurat 3* zakwalifikowane jako dopowiedzenie w użyciach typu: *Czy Adam wrócił? – Akurat!, Dostałeś pewnie nagrodę? – Akurat!, Chociaż wstąpił po ciebie? – Akurat!* (por. Grochowski 1997: 50–51)

Studia nad językiem mówionym przyczyniły się też do rozwoju badań pragmatycznojęzykowych. Dzięki nim do repertuaru jednostek języka ujętych jako hasła w słowniku dołączyły takie, które dziś nazwalibyśmy frazematami, np. formuły etykietalne powitań, pożegnań, podziękowań, przeprosin itd. Zwrócono też uwagę na potrzebę rozbudowania opisu słownikowego wielu jednostek o informacje właśnie pragmatycznojęzykowe, uwzględniające to kto, do kogo, w jakiej sytuacji i po co tak mówi. Przykładowo dla hasła *proszę* w ISJP, który częściowo uwzględnił już zjawiska związane z językiem mówionym, i to stanowi jego wielką zaletę, dla podhasła *proszę* opisano następujące konteksty pragmatycznojęzykowe: „mówimy «proszę», kiedy” a) „podajemy lub pokazujemy coś komuś” [...], b) „zachęcamy kogoś, aby coś zrobił, np. wszedł dokądś lub usiadł gdzieś [...]”, c) „wyrażamy zgodę na czyjąś propozycję lub gotowość zrobienia czegoś [...]”, d) „ktoś podziękował nam za przysługę [...]”, e) „ktoś zapukał do naszych drzwi i chcemy mu dać znać, aby wszedł [...]”, f) „nie dosłyszeliśmy tego, co powiedział rozmówca, i chcielibyśmy, aby to powtórzył [...]”. Wielu z tych informacji pragmatycznych we wcześniejszych słownikach nie było. Dziś na przykład musielibyśmy dołączyć do formuł etykietalnych modne wyrażenie *Milego dnia! czy W czym mogę pomóc?*, oba zapewne upowszechnione jako kalki z języka angielskiego.

Przyjęcie tekstów mówionych jako równoprawnego źródła do słownika w praktyce rodzi liczne szczegółowe problemy wymagające konsekwentnego rozstrzygnięcia. Niektóre z nich zostaną tu pokrótce zasygnalizowane.

1. Czy w WSJP ująć jako osobne hasła potoczne, kolokwialne warianty fonetyczne i w konsekwencji pisowniane niektórych wyrazów, np. *se* zamiast *sobie*, *psorka* zamiast *profesorka*, *trza* zamiast *trzeba*? Czy może te formy umieścić tylko jako warianty wymowy w wersji potocznej (wtedy jednak pominęlibyśmy informację, że w takiej postaci te jednostki są nie tylko wymawiane, ale i zapisywane)? Jeśli tak, to jak daleko należy się posunąć, gdzie postawić granicę między formami obocznymi, potocznymi, które zasługują na rejestrację, a tymi, które nie będą odnotowane? Czy zdawać też sprawę z wymowy typu: *uniwerstet*, *orginalny*, *wogle*, czy już nie? Przeglądając dotychczasowe słowniki odnosi się wrażenie, że rejestrowano głównie te warianty (w zakresie wymowy, jak i pisowni tę wymowę odzwierciedlającej), które znalazły się w tekstach pisanych, przede wszystkim w partiach stylizowanych właśnie na żywą potoczną mowę.

2. W ogóle podejście do języka w leksykografii było i nadal jest bardzo „graficzne”, to znaczy status obiektów leksykograficznych najłatwiej zyskują te, które mają utrwaloną postać pisaną, trudniej wchodzi do słownika jednostki właściwie żyjące tylko w mowie, jak np. seria *eska*, *emka*, *elka*, *ikselka* / *S-ka*, *M-ka*, *L-ka*, *XL-ka* (?) w znaczeniu ‘sztuka odzieży w rozmiarze S (ang. *small*) lub rozmiar S, w rozmiarze L (ang. *large*), w rozmiarze XL (ang. *extra large*)’ itd., które to wyrazy właściwie nie mają chyba ustalonej pisowni, bo pojawiają się prawie tylko i wyłącznie w mowie. Ten problem ma zresztą swą drugą stronę, rodzi się bowiem pytanie, czy status pełnoprawnych jednostek języka mają te, które istnieją na przykład tylko jako napisy, właściwie nigdy nie realizują się w mowie. Dotyczy to wielu oznaczeń na towarach, przykładowo kolory damskich rajstop są oznaczane słowami: *nero*, *fumo* itd. (z języka włoskiego), ale czy mamy prawo twierdzić, że są to zapożyczenia zaadaptowane

w polszczyźnie, skoro w kodzie mówionym nikt z Polaków takich wyrazów nie używa? Na marginesie zwrócę uwagę na to, że na przykład Elżbieta Mańczak-Wohlfeld (2006) na sporządzonej przez siebie liście zapożyczeń angielskich umieściła między innymi jednostkę *VSOP* [napis umieszczany na butelkach koniaku wskazujący na jego najwyższą jakość, powstały od ang. wyrażenia *V(ery) (S)pecial (O)ld (P)ale brandy* (Mańczak-Wohlfeld 2006: 166)], której postać mówiona chyba po prostu nie istnieje. Podobnie jednostka *L* (od ang. *learner driver*) umieszczana na samochodach szkół nauki jazdy, która istnieje chyba w naszej świadomości jako byt tylko graficzny, pewien semiotyczny symbol, a nie jako wyraz.

3. Problem przekładu języka z mówionego na pisany i *vice versa* z pisanego na mówiony łączy się też z niejasnym statusem leksykograficznym i w ogóle językowym tych elementów kodu mówionego, które zalicza się do tzw. parajęzyka. Chodzi o sygnały fonetyczne o różnych funkcjach pragmatycznojęzykowych: *hm* (odnotowane w ISJP), *mhm* (nie ujęte w ISJP), *a*, *aaa*, *e* (w ISJP uznane za wykrzykniki), tzw. znaki retardacji lub „jęki namysłu”: *y*, *yy...*, *ee...* Te elementy zazwyczaj giną jako pierwsze w procesie transkrypcji tekstów mówionych na pismo. Ocalały są jedynie takie, dla których w tekstach pisanych, szczególnie literackich, ustaliła się już jakaś graficzna konwencja, np. *mhm*.

4. Pytając o granice mówioności w słowniku, pytamy o granice potoczności, ale i o granice między formami poprawnymi a niepoprawnymi.

Problem: odnotowywać czy nie to, co jest w języku, ale uchodzi za niepoprawne, dotyczy nie tylko samych haseł i ich postaci, ale form fleksyjnych pewnych wyrazów hasłowych. Czy i w jakim zakresie rejestrować, co prawda, substandardowe, uznawane za niepoprawne, ale jednak bardzo rozpowszechnione konstrukcje fleksyjne? Dotyczy to na przykład form imiesłowowych od czasownika *potrafić* typu: *potrafiąc* (!), *potrafiący* (!). Tych form na przykład ISJP w ogóle nie odnotowuje. Ale już forma *se* została w ISJP odnotowana z odesłaniem do *się* i tam opatrzona komentarzem typu: *w celowniku, zwłaszcza w znaczeniu 1. potocznie bywa używana forma se*. Jeśli słownik ma mieć charakter przede wszystkim dokumentacyjny, a dopiero w drugim kroku normatywny, to wydaje się, że nie powinien takich użyć pomijając, choć będą one oczywiście opatrzone komentarzem normatywnym typu „uważane za niepoprawne”⁷. W kwestii wariantywności fleksyjnej w grę wchodzi też zróżnicowanie regionalne niektórych form, spośród których jedne są piętnowane jako niepoprawne, inne dopuszczalne na równych prawach, np. *swędzieć* i *swędzić* – obie są poprawne, choć jedna kwalifikowana jako regionalna. Wariantywność fleksyjna języka zdeterminowana regionalnie właściwie ujawnia się wyłącznie w języku mówionym mieszkańców danego regionu. Wydaje się mało prawdopodobne, żeby w WSJP udało się autorom ten typ wariantywności zarejestrować, gdyż wymagałoby to szeroko zakrojonych badań terenowych. Takie badania jednak warto w przyszłości podjąć.

Powyższe punkty oczywiście nie wyczerpują kwestii związanych z rejestrowaniem w słowniku ogólnym języka polskiego zjawisk właściwych polszczyźnie przede

⁷ Informacja normatywna w WSJP będzie zgodna z orzeczeniami normatywnymi w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny PWN* pod redakcją Andrzeja Markowskiego (2004).

wszystkim w odmianie mówionej. Świadczą jednak o potrzebie zintensyfikowania badań nad żywym językiem mówionym, zwłaszcza tym używanym w sytuacjach nieoficjalnych w bezpośrednich kontaktach językowych. Żywa mowa niewątpliwie najtrudniej poddaje się metodycznej rejestracji, jak i naukowemu opisowi, nie znaczy to jednak, że ten obszar badań ma być zaniedbany. Leksykografia współczesna nie może rezygnować z opisu tego, co dla tej, w końcu prymarnej odmiany polszczyzny, jest charakterystyczne. Postęp w zakresie technicznych możliwości rejestrowania języka mówionego powinien współczesnym badaczom wymiennie ułatwić pracę. Można więc oczekiwać, że polszczyzna mówiona przestanie być „ubogą krewną” polszczyzny pisanej zarówno w naukowych opisach ogólnych języka, jak i w nowoczesnych opisach leksykograficznych.

Literatura

- ANUSIEWICZ J., SKAWIŃSKI J., 1996, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa–Wrocław.
- AWDIEJEW A., LABOCHA J., RUDEK K., 1980, *O typologii tekstów języka mówionego*, „Polonica” VI, s. 181–187.
- BAŃKO M., KŁOSIŃSKA A., 1994, *Polszczyzna mówiona, nieobecna w słownikach*, [w:] Z. Kurzowa, W. Śliwiński (red.), *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, Kraków, s. 89–96.
- DUNAJ B. (red.), 1979, *Wybór tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa*, Kraków.
- DUNAJ B. (red.), 1981, *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa. 1*, Kraków.
- GROCHOWSKI M., 1986, *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław.
- GROCHOWSKI M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków.
- GROCHOWSKI M., 2008, *Założenia ogólne opisu tzw. wyrażeń funkcyjnych w Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne 2*, Kraków, s. 11–22.
- ISJP: M. Bańko, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.
- KAMIŃSKA M., 1979, *Założenia metodyczne badania polszczyzny mówionej w Łodzi i ich praktyczna realizacja*, „Socjolingwistyka” 2, s. 87–94.
- LUBAŚ W. (red.), 1978, *Teksty języka mówionego mieszkańców miast Górnego Śląska i Zagłębia. 1*, Katowice.
- LUBAŚ W. (red.), 1980, *Teksty języka mówionego mieszkańców miast Górnego Śląska i Zagłębia. 2*, cz. 1–2, Katowice.
- LUBAŚ W. (red.), 2001–2009, *Słownik polskich leksemów potocznych*, Kraków.
- MAŃCZAK-WOHLFELD E., 2006, *Angielsko-polskie kontakty językowe*, Kraków.
- MARKOWSKI A. (red.), 2004, *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, Warszawa
- OZÓG K., 1990, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- PRZYBYLSKA R., 1994, *Porównanie struktury słownictwa częstego wypowiedzi mówionych w sytuacji oficjalnej i nieoficjalnej oraz tekstów pisanych w języku polskim*, [w:] Z. Kurzowa, W. Śliwiński (red.), *Współczesna polszczyzna mówiona w odmianie opracowanej (oficjalnej)*, Kraków, s. 97–106.
- SWJP: B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1996.
- WAJSZCZUK J., 2005, *O metatekście*, Warszawa.

- ZARĘBA A., 1988, *Źródła do wielkiego słownika współczesnej polszczyzny. Uwagi ogólne*, [w:] W. Lubaś (red.), *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, Wrocław, s. 37–44.
- ZGÓLKOWA H., 1983, *Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej. Lista frekwencyjna i rangowa*, Poznań.
- ŻMIGRODZKI P., BAŃKO M., DUNAJ B., PRZYBYLSKA R., 2007, *Koncepcja Wielkiego słownika języka polskiego – przybliżenie drugie*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska, (red.), *Nowe studia leksykograficzne*, Kraków, s. 9–21.

Studies in spoken Polish vs lexicography Summary

The article discusses some selected problems involved in entering in the general Polish vocabulary of forms proper to spoken language. The author points to the need to create a corpus of contemporary spoken Polish which could make a credible source base for the comprehensive Polish dictionary now being developed.